अलङ्कारसर्वस्वविमर्शः

डॉ० सत्यव्रतसिंहः

अखिलभारतीयसंस्कृत-परिषद्
लखनऊ

अलङ्कारसर्वस्वविमर्शः

अलङ्कारसर्वस्वविमर्शः

डॉ० सत्यव्रतसिंहः

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, लखनऊ

प्रकाशिका:—
अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्
महात्मा गाँधी मार्ग
हज़रतगंज लखनऊ–२२६००१

दूरभाष: २४३९६२

प्रथमं संस्करणम् १९९१

मूल्यम् : ८.००

प्रकाशका:
प्नार मुद्रक
११७, नजीराबाद
लखनऊ, भारतम्

प्रकाशकीयम्

विद्वन्मूर्धन्यानां प्रोफेसर-सत्यव्रतसिंहमहोदयानामन्तिमोऽयं प्रबन्धः अजस्त्रायां प्रकाशनार्थं तैर् विद्वद्वर्यैः कृपापूर्वकं प्रदत्त आसीत्। तेषां जीवनकाले प्राकाश्यं नैव सम्प्राप्तः। अस्माकं दौर्भाग्यमेवेदम्। अजस्त्रायाः डॉक्टर-सत्यव्रत-सिंहस्मृतिविशेषाङ्के औचित्याऽनुसारमेव प्रबन्धोऽयं प्रकाशितो वर्तते। स एवायं प्रबन्धः पुस्तिकारूपेणाप्यद्य विदुषां समक्षं समुपस्थाप्यते। कथं वाऽन्यथा तैः संवर्द्धिता परिषत् तान् संस्मर्तुं शक्नोति समीचीनतया। प्रबन्धोऽयं संस्कृता-ऽलङ्कारशास्त्राऽध्ययनाऽनुसन्धानादिकार्येषु व्यापृतानां विदुषां महदुपकरिष्य-तीति विश्वसिमि दृढम्।

—०—

अनुक्रमणिका

अलङ्कारसर्वस्वविमर्शः

अलङ्कारशास्त्रसाहित्ये राजानकरुय्यकप्रणीतस्याऽलङ्कार-सर्वस्वस्य महत्त्वम्

अलङ्कारसर्वस्वमिति कः पदार्थः ?

राजानकरुय्यककृतमलङ्कारसर्वस्वं सर्वेष्वेवालङ्कारशास्त्रग्रन्थेषु स्ववैशिष्ट्यं विभावयति, अलङ्कारसर्वस्वमिति ग्रन्थनाम किमभिप्रेत्य राजानकरुय्यकेण कृतमिति जिज्ञासा स्वभावतः समुल्लसति। किं काव्यस्यालङ्कार एव सर्वस्वं जीवनाधायकतत्त्वं वा ? किमुत किञ्चनान्यत्तत्त्वं यदलङ्कारस्य सर्वस्वं तदात्मभूतं वेति समुदेत्येव जिज्ञासा । राजानकरुय्यकस्याभिप्रायं विमृशन् राजानकजयरथोऽलङ्कारसर्वस्वस्य व्याख्यायामलङ्कारविमर्षिणीसमाख्यायां यन्निर्णयति तदित्थम्—

'वाच्योपस्कारकत्वं ह्यलङ्काराणामात्मभूतम् ।'

निर्णयोऽयं मङ्गलकामनया ग्रन्थकृता राजानकरुय्यकेण 'नमस्कृत्य परां वाच' मित्यादि वाग्वन्दनश्लोक एव निभृतं कृतः। अस्यैव निर्णयस्य विशदरूपेण विमर्शनं राजानकजयरथेन विमर्षिण्यां कृतम्- 'वाच्योपस्कारकत्वं ह्यलङ्काराणामात्मभूत' मिति ब्रुवता। अतो नालङ्काराः काव्यात्मभूता अपितु काव्यात्मभूतं--रसभावादिरूपं यदात्मतत्त्वं तस्य परम्परया वाच्योपस्कारक-

तया भवत्यलङ्काराणां काव्योपस्कारकत्वम् । तदिदं काव्योपस्कारकत्वमेव सर्वस्वमलङ्काराणाम् । अत एव नालङ्कारः काव्यस्य सर्वस्वभूत आत्मभूतो वेति ।

ध्वनिदर्शनानुगुणाऽलङ्कारसर्वस्वरचना

यथा पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपप्रकार-त्रयोत्तीर्णा सर्वत्र सदोदिता सूक्ष्मा शब्दब्रह्मणः शक्तिः परा वाक् तथा खल्वभिधातात्पर्यलक्षणारूपप्रकारत्रयोत्तीर्णा कविप्रजापतेः शक्तिः परा वाक् रसादिध्वनिरूपेति । रसादिध्वनिरूपैव वाक् शक्तिमतां कवीनां श्रोतॄणां च सहृदयानां स्वभावात् स्वेच्छया समुच्छलति; सैव शब्दं तत्संकीर्तितं चार्थमुपसर्जनीकृत्य विराजते; सैव द्योतनस्वाभाव्याद् ध्वनिरिति व्यपदेशविशेषमर्हति; सैव सर्वैः काव्यात्मभूतत्वादभिवन्द्यते; सैव सर्वत्र भारतीजातिषु प्रचरिता न क्वापि स्खलति; सैव श्रुतिमात्रेण हृदयाह्लादं समाविष्करोति; सैव कवेः कारयित्र्या प्रतिभया, सहृदयस्य च भावयित्र्या प्रतिभया कमपि लोकातिशायिनमहङ्कारं जनयति; सैव सर्वैरेव बुधैरभिलष्यते; तथा च तस्या एवाऽभिधातात्पर्यलक्षणारूपस्त्रिप्रकारो विग्रहो व्यतिरेकेण ग्रहः प्रमाकरणप्रकारोऽथवा शब्दार्थोभयमूलत्वात् त्रिविधो विग्रहो विशेषणानां भेदानां ग्रहो भवतीति सैव देवी 'दिवु क्रीडाविजिगीषाद्युतिस्तुतिव्यवहारमोदमदकान्तिस्वप्नगतिषु' इति यथायथं धात्वर्थानामनुस्मरणादिति ।

अलङ्काराणामलङ्कार्यापेक्षित्वमनवबुध्यऽचिरन्तना ऽलङ्कारशास्त्रकारा भामहोद्भटप्रभृतयः प्रतीयमानमलङ्कार्यरूपमर्थतत्त्वमलङ्कार पक्षनिक्षिप्तं मेनिरे । एतत् खलु तेषामभिमतं न विचारचतुरस्रम् । कुत इति चेत् ? आदौ तावत्तेऽलङ्काराः परीक्षणीया येषु प्रतीयमानमर्थतत्त्वं वस्तुपात्रं प्रकाममवबुध्यते किन्तु तेन वाच्यमेवोपस्क्रियते तस्यैव कविविवक्षाविषयत्वात् तत्रैव च कवेः कर्तृत्वाभिनिवेशाच्चेति । तथा हि प्रथमं तावत् पर्यायोक्तालङ्कारो दृश्यताम् यत्र प्रतीयमानो व्यङ्ग्यरूपोऽर्थः पर्यन्ते वाच्यरूपमर्थमेव समुपस्करोति । प्रतीयमानमर्थं विना वाच्यरूपोऽर्थोऽनुपपन्नस्सन् प्रतीयमानमर्थं समाक्षिपतीति वा तात्पर्यम् । यदेव गम्यं तस्यैवाभिधानं पर्यायोक्तमिति । 'गम्यस्यापि भङ्ग्यन्तरेणाऽभिधानं पर्यायोक्त'मिति राजानकरुय्यककृतं पर्यायोक्तलक्षणं संगच्छतेतरामत्र । यद्दृष्टान्तभूतोऽद्याऽनुपलब्धप्राये हयग्रीववधमहाकाव्ये निम्नाङ्कितः श्लोको द्रष्टव्यः—

'स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥,

इति ।

अत्र हयग्रीववधमहाकाव्यकर्ता हयग्रीवस्य स्वर्गविजयो कारणरूपो वर्णयितुमिष्टः किन्तु नात्र स्वर्गविजयो कारणमुखद्वारेणाभिधीयते, किन्तु कार्यमुखद्वारेण, कार्यस्यापि प्रस्तुतत्वाद् वर्णनार्हत्वादिति । कार्यकारणयोरविनाभावसम्बन्धत्वादत्राभिधीयमान यत्कार्यं हयग्रीवसैनिककृतपारिजातमञ्जरीस्पर्शनादि तत् स्वसिद्धये स्वर्गविजयरूपं कारणमाक्षिपतीति यत् प्रतीयमानं सदपि कारणं तत् वाच्यायमानमिव स्थितम् ।

यथा वा विमर्षिणीकारेण राजानकजयरथेन कुतश्चिद्राजप्रशस्तिकाव्याद्गृहीतः पर्यायोक्तदृष्टान्तो निम्ननिर्दिष्टः—

"अधाक्षीन्नो लङ्कामयमयमुदन्वन्तमरद्
–विशल्यां सौमित्रेरयमुपनिनायौषधिवनात् ।
इति स्मारं स्मारं त्वदरिवलभीचित्रलिखितं
हनूमन्तं दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगणः, इति ।

अत्र शत्रुपलायनादिकारणरूपः प्रतीयमानोऽर्थः राक्षसगणवृत्तान्तेन वाच्येनार्थेन स्वसिद्धये समाक्षिप्यते शत्रुपलायनादिप्रतीयमानार्थमन्तरा वाच्यस्य राक्षसगणवृत्तान्तरूपस्यार्थस्यासङ्गतेः । कारणवर्णनापेक्षया कार्यवर्णनमतिशयेन सौन्दर्यावहमिति पर्यायोक्तं प्रयुञ्जन्ते कवयः ।

अप्रस्तुतप्रशंसाभिधेऽलङ्कारेऽपि अप्रस्तुतात् सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सारूप्ये च संबन्धे प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयमानरूपोऽवभासते । अवभासमानोऽपि प्रस्तुतः प्रतीयमानोऽर्थः वाच्यार्थेनाऽप्रस्तुतेन समशीर्षिकयैव सुन्दरस्सहृदयरञ्जकश्च संपद्यते नोद्रिक्ततयेति । तथाहि कविराजराजशेखरविरचितो ऽलङ्कारसर्वस्वकृता समुद्धृतो बालरामायणस्याऽधोनिर्दिष्टः श्लोकोऽयं कार्यात् कारणप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसायां दृष्टान्तया द्रष्टव्यः—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमरुचिः श्यामेव हेमप्रभा ।
कार्कश्यं कलयामि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥ इति

अत्र सम्भाव्यमानैरिन्द्रादिगतैरञ्जनलिप्तत्वादिभिः कार्यरूपैरप्रस्तुतैर्लोकोत्तरो सीताया वदनादिगतः सौन्दर्यातिशयः कारणरूपः प्रस्तुतः प्रतीयतेऽर्थः। प्रतीयमानोऽयं प्रस्तुतोऽर्थः प्रकामं रमणीयः किन्तु वाच्यरूपोऽप्रस्तुतोऽप्यर्थः स्वसिद्धये प्रतीयमानार्थे स्वं समर्पयन्नपि न सुन्दर इति न।

समासोक्तावप्यलङ्कारे प्रतीयमानार्थस्येदृश्येव गतिः। 'विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्ति'रिति लक्षणं समासोक्तेरलङ्कारसर्वस्वकारलक्षितम्। उदाहरणं यथा—

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम्॥
इति।

अत्र पुरातनप्रसिद्ध्या पाणिनिविरचिते श्लोके निशाशशिनोः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकव्यवहारप्रतिपत्तिः अपरित्यक्तस्वभावयोर्निशाशशिनोः नायकनायिकाख्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतिरिति भावः। इयं प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्वा प्रतीयमानरूपैवानन्तप्रपञ्चरूपायां समासोक्तौ सहृदयानामनुभवविषयीभवति। किन्तु नेयमलङ्कार्यपदमाटीकते यतो हि प्रतीयमानेनार्थेन चमत्कृतः वाच्यार्थ एव निशाशशिव्यवहाररूपस्सुतरां परिपुष्टः स्वदते सहृदयेभ्यः।

एवमेवाक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादावपि किञ्चिद् वस्तुमात्रं प्रतीयमानं गम्यमानं वा वरीवर्त्येव किन्तु तदन्ततो गत्वा वाच्यमेवोपस्कुरुते, यतो हि वाच्योपस्कारायैव पर्यायोक्तादिरूपा भङ्गीभणितिः कवीनां प्रथते। भामहोद्भटप्रभृतयः काव्यालङ्कारकाराः पर्यायोक्तादौ प्रतीयमानमर्थं वस्तुरूपमलङ्कारतयैव स्वीचक्रुरत एव 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः यः समाम्नातपूर्वः' तस्याऽभाववादिन एत इति युक्तियुक्तमुक्तं काव्यात्मतत्त्वदार्शनिकेनाऽचार्येणानन्दवर्धनेन, महामाहेश्वरेण चाचार्याभिनवगुप्तपादेन काव्यात्मतत्त्वदर्शनमहोपदेशकेनेति।

रुद्रटेनाऽपि स्वकृते काव्यालङ्कारे गुणीभूतवस्तुविषयत्वेनागुणीभूतवस्तुविषयत्वेन च द्विप्रकारः प्रतीयमानो वस्तुरूपोऽर्थः वाच्योपस्कारकतयैव स्थित इति सिद्धान्तितः। वस्तुरूपप्रतीयमानार्थमतिशयानोऽलङ्काररूपप्रतीयमार्थोऽपि रुद्रटेन सूक्ष्मेक्षिकया दृष्टः यः खलु रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगिताद्यलङ्कारप्रकारेषूपमालङ्काररूपेण विभासमानो वाच्योपस्कारकतां नातिवर्तते। यथाहि निम्नोदाहृते रूपकालङ्कारदृष्टान्ते—

'भीमभ्रूकुटिपन्नगीफणमणिः कामस्य चण्डं चिता-
-कुण्डं कुण्डलितेन्दुनालवलयभ्रंशिरक्तोत्पलम् ।
घ्राणस्फाटिकमल्लिकापरिचिते भालाग्रशालाजिरे
दीप्रादीपशिखा शिवस्य नयनं कार्शानवं पातु नः ॥',
—इत्यादौ ।

अत्र नयनादीनां मणिप्रभृतीनाञ्चोपमा वाच्योपस्कारकर्त्रीति स्पष्टं प्रतीयते तां विना रूपकस्यैव रूपराहित्यादिति ।

एवमेव दीपकादावपि समानधर्मतायाः गम्यत्वं विना नालङ्कारतासिद्धिरिति प्रतीयमानाऽप्युपमाऽलङ्कारेष्वेषु वाच्योपस्कारायैव स्थितेति भाव । रुद्रटेनोत्प्रेक्षाया अपि प्रतीयमानार्थगर्भिताया वाच्योपस्कारकतैव प्रतिपादिता । इत्थं प्रतीयमानरूपोऽलङ्कारोऽपि स्वात्मन्यविश्रान्तः वाच्योपस्कारकतयैवावतिष्ठत इति रुद्रटाभिप्रायः ।

रुद्रटेन रसवत्प्रेयःप्रभृतिषु यः रसभावादिः प्रतीयमानतया प्रतिभासते तस्यान्ततः वाच्यशोभावहत्वमेव सिद्धान्तितम् । निम्नोल्लिखिते रसवदलङ्कारोदाहरणे रुद्रटाभिमतं स्पष्टं परिलक्ष्यते—

'कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।
मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकांक्षा मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥',

अत्र यद्यपि वत्सराजस्योदयनस्य परस्परास्थाबन्धरूपो रत्याख्यः स्थायिभावो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसीभूतस्तथापि स न स्वात्मविश्रान्तः किन्तु वाच्योपस्कारकतयैव स्थितः । रससंवलितस्य वाच्यस्यैवात्र चारुत्वातिशयः चमत्करोति सचेतसां चेतस्तस्यैव सचमत्कारं प्रतिपत्तेरिति भावः ।

इत्थमाऽऽभामहात् काव्यालङ्कारशास्त्रप्रवर्त्तकादाच रुद्रटात् काव्यालङ्कारशास्त्रप्रतिष्ठापनाचार्यात् सर्वेऽपि चिरन्तना अलङ्कारकाराः पर्यायोक्तादौ वस्तुरूपं रूपकादावलङ्काररूपं रसवत्प्रेयःप्रभृतिषु रसभावादिरूपं त्रिप्रकारमपि प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकत्वादलङ्कारपक्षनिक्षिप्तमेव मन्यन्ते । कैश्चिदपि तैरलङ्कारोपस्कार्यः काव्यात्मा नाभ्युपगम्यत इति

प्राचामलङ्कारवादो नाम काव्यवादः । एतर्हि काव्यवादेऽलङ्कृतं कव्यशरीरमेव कविकर्मेति निश्चप्रचम् ।

'रीतिरात्मा काव्यस्येति' रीत्यात्मकाव्यवादप्रवर्त्तको वामनाचार्यः काव्यशरीरात्काव्यात्मानं पृथग् विमृशन्नपि न ध्वनितत्त्वं वाच्य-तात्पर्य-लक्ष्यार्थातिशायि किञ्चिदनुभवरमणीयं काव्यार्थतत्त्वं मनुते । एवं प्राच्यानां मते वस्तुतोऽलङ्कार एव काव्यस्य सर्वस्वमिति । मतमिदं राजानकरुय्यकस्यालङ्कारसर्वस्वकारस्य कृते पूर्वपक्षायितमेव । नेदं मतमनुरुन्धानो रुय्यकाचार्यः अलङ्कारसर्वस्वं रचयितुमुद्युक्तः किन्तु काव्यात्मभूतध्वनिवादमते न काव्यालङ्कारान् लक्षयितुमिति नवमलङ्कारशास्त्रसंविधानकमिवेदमलङ्कार-सर्वस्वमिति ।

मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशोऽपि ध्वनिदर्शनमनुगत एव कश्चनाभिनवः काव्यालङ्कारशास्त्रग्रन्थः । किन्तु तत्र कोऽप्यलङ्कारसर्वस्वसदृशः भूमिकाबन्धो न दृश्यते यत्र चिरन्तनालङ्कारशास्त्रकाराणां काव्यदर्शनं पूर्वपक्षीकृत्य ध्वनि-दर्शनानुसारी काव्यालङ्कारवर्गः सिद्धान्तरूपेण साधितः । 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापी' ति काव्यलक्षणे मम्मटाचार्येण 'अनलङ्कृती पुनः क्वापी' ति ब्रुवता काव्येऽलङ्कार एव परं रहस्यमिति प्राचां मतमपुनरुत्थानं खण्डितमिति तु काचनान्यैव वार्ता ।

ध्वन्यालोकं ध्वन्यालोकलोचनं च समनोभियोगं समनुसरता रुय्यकाचार्येण ध्वनिदर्शनसम्मतं काव्यस्वरूपं सम्यक् प्रकाशितम् । ध्वनिवाद एव सर्वकाव्यवादानतिशयानः सहृदयानुमोदितः सार्वभौमः काव्यवाद इति रुय्यकाचार्यस्य परिनिष्ठितः सिद्धान्तः । अत एव भट्टनायको व्यञ्जनाव्यापारं लक्षयितुमसमर्थः काव्यमभिधा–भावना–भोगीकृतिव्यापाररूपत्र्यंशं मन्वानो नादृतो राजानकरुय्यकेण । तत्र त्र्यंशे काव्ये शब्दार्थलङ्कृती खल्वभिधामतां याते, शृङ्गारादिगणो रसश्च भावनाव्यापारभाव्यः, भोगीकरणव्यापारश्च सहृदयगत इति त्रिभेदभिन्नालम्बनं व्यापारत्रयं भट्टनायकमते यत् स्वीकृतं तद् ध्वननात्मक एकस्मिन्नेव व्यापारेऽभ्युपगते विशृंखलमेव सिध्यतीति राजानकरुय्यकस्य मतम् । अभिहितान्वयवादो भवतु, अन्विताभिधानवादो वा भवतु, उभयत्र ध्वननद्योतनप्रत्यायनावगमनादिपर्यायस्य व्यञ्जनाव्यापारस्यावश्याभ्युपगम्यतैवान्ततः सिध्यति । व्यञ्जनाव्यापारस्य वाक्यार्थत्वाभावात् वाक्यार्थस्यैव च व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कर्त्तव्यत्वेन प्राधान्याद्विश्रान्ति-

धामत्वादात्मत्वं साधुसिद्धान्तितमाचार्येणानन्दवर्धनेनाभिनवगुप्तपादाचार्येण चेति। यथा ह्योदनादेर्विक्लित्याद्यादिमुखेन पचिक्रियायाः स्वरूपोपलम्भस्तथैव व्यञ्जनाख्यस्य व्यापारस्य स्वरूपेण विदितत्वाभावात् विषयमुखेनैव च स्वरूपप्रतिलम्भाद् विषयप्राधान्यत एव प्राधान्यम्। विषय एव व्यङ्ग्यार्थरूपः रसभावादिः समग्रमरसहिष्णुरिति स एव काव्यस्य जीवितमात्मतत्त्वं वेति स्वीकार्यमेव काव्यतत्त्वेक्षणविचक्षणैः। व्यङ्ग्यनामा रसाद्यात्मा विषय एव धर्मी यस्य 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः' इत्यादिनीत्या गुणाः धर्मरूपा अनुभवविषयीक्रियन्ते। रसाद्यात्मन एव व्यङ्ग्यरूपविषयस्य कृते 'उपकुर्वन्ति तं सन्तं तेऽङ्गद्वारेण जातुचित्। हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः' इत्यादिनयेनानुप्रासोपमादयोऽलङ्काराः शब्दार्थलक्षणाङ्गसौन्दर्यवर्धका एवाभिमताः। अथ चालङ्कार्यसद्भावनिबन्धनः रसभावाद्यात्मा व्यङ्ग्यार्थ एवालङ्कार्यरूपेण प्रतिष्ठितः। अलङ्कारा खलु रसादिरूपं व्यङ्ग्यमर्थमलङ्कुर्वन्त एवालङ्कारा भवन्ति नातोऽन्यथा। अत एव यत्र व्यङ्ग्यार्थो न स्फुटस्तत्र तेषां 'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता' इत्यादिनीत्या शब्दार्थमात्रनिबन्धनतयोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसितत्वाद् यदलङ्कारत्वं तद् गौणमेव न मुख्यम्। अत एव ध्वनिदर्शनप्रतिष्ठापकेनैतादृशामलङ्काराणां चित्राख्यकाव्यभेदत्वं सिद्धान्तितम्। वस्त्वलङ्काररूपयोः प्रतीयमानार्थयोः यथाकथञ्चिदलङ्कारपक्षनिक्षिप्तत्वेऽपि काव्यात्मनो रसभावादेरलङ्कारत्वमत्यन्तमेवावाच्यम्, अलङ्कार्यस्यालङ्कारत्वानुपपत्तेः। अत एव ध्वनिदर्शनकृता यत् कारिकायां निम्नोद्धृतायां सिद्धान्तितम्—

'व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः।
वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्तःपातिता कुतः॥'

तत् सर्वथा विचारितरमणीयं सर्वैः काव्यलक्षणकारैरभ्युपगमनीयमेव।

इत्थं ध्वन्यात्मवाददृशा द्वौ काव्यभेदौ व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यौ। व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वेऽलङ्कारवत्त्वेन तृतीयः काव्यभेदश्चित्राख्य इति।

राजानकरुय्यकेणैव शब्दार्थोभयालङ्कारस्वभावतया बहुतरप्रभेदं चित्रकाव्यं निरूपयितुमलङ्कारसर्वस्वप्रारम्भे महता संरम्भेण पूर्वनिर्दिष्टो भूमिकाबन्ध इदंप्रथमतया कृतः। अस्त्येतद् वैशिष्ट्यमलङ्कारसर्वस्वस्य यदन्यत्रा-

दृष्टचरमेव प्रतिभाति । वस्तुतो ध्वनिकृता चित्रकाव्यं नीरसमिति मत्वा तस्य भेदप्रभेदादि यन्नोक्तं तद्राजानकरुय्यकेणालङ्कारसर्वस्वे विशदं निरूपितम् । अलङ्काराणां सर्वस्वं काव्योपस्कारकत्वमेवेति दृष्टान्तयितुं कृतो राजानकरुय्यकस्यायमध्यसायः साधिष्ठ इति मन्तव्य एव सुधीभिः ।

अलङ्कारसर्वस्वकृतः शब्दालङ्कारविवेके पौनरुक्त्यस्य सामान्यस्य शब्दालङ्कारेष्वनुवर्तमानत्वम्

शब्दालङ्कारेषु सर्वत्र विवर्तमानं यत्सामान्यं पौनरुक्त्यं नाम स्वरव्यञ्जनसमुदायस्य तद्द्वारीकृत्यालङ्कारसर्वस्वकृता पञ्चप्रकाराः शब्दालङ्काराः सदृष्टान्तं लक्षिताः । अन्येषु काव्यालङ्कारशास्त्रग्रन्थेषु नायं पौनरुक्त्यरूपस्सामान्यात्मा शब्दालङ्कारस्वभावो निरूपितो दृश्यते । अत एवालङ्कारसर्वस्वकृता शब्दालङ्कारान् लक्षयितुकामेनारम्भ एव सिद्धान्तितम्—

'इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः' इति ।

अत्र शब्दपौनरुक्त्यादौ ग्रहणमकृत्वा यदर्थपौनरुक्त्यं प्रस्तावितं तत्र चिरन्तनालङ्कारकारमतानुलङ्घनमेव कारणम् । चिरन्तनेष्वलङ्कारकारेषु 'पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव चे' त्यस्ति प्रसिद्धिः । तामनादृत्य राजानकरुय्यकः प्रथमं पुनरुक्तवदाभासमेव लक्षयामास । अलङ्कारशब्दः पुलिङ्गः; पुनरुक्तवदाभासमित्यत्र च नापुंसकः संस्कार इति किञ्चिदसङ्गतमिव न भासेतेति कृत्वा काव्यालङ्काराणामलङ्कार्येण सह समवायसंबन्धत्वादलङ्कार्यपारतन्त्र्यमेवेति लौकिकालङ्कारवैधर्म्यं प्रदर्शयितुं पुनरुक्तवदाभासमिति नापुंसकः संस्कार औचित्यावह इति रुय्यकाभिप्रायः ।

तत्रादावापातवत् पर्यवसानेऽप्यैकार्थ्यप्रतीतिर्दोषावहेति निश्चित्य 'आमुखावभासनं पुनरुक्तवदाभासम्' इति **पुनरुक्तवदाभासनामाऽलङ्कारो** लक्ष्यते । पौनरुक्त्यस्य प्ररूढत्वं यथावसानविश्रान्तत्वं वा दोषावहं भवति । एतस्योदाहरणं निम्नाङ्कितमेव पद्यम्—

'हरिणनयनां सारङ्गाक्षीं कुरङ्गविलोचनाम्
कमलवदनां राजीवास्यां सरोजसमाननाम् ।
विलुलितकचां चञ्चत्केशीं चलच्चिकुरोत्करां
सुरतविरतौ संभोगान्ते विलोक्य कामिनीम् ॥' इति ।

अत्र सारङ्गाक्षीमित्यादिषु पुनर्वचनं प्ररूढं यथावभासनविश्रान्तं वा दोषायैवेति नाम पुनरुक्तवदाभासम् ।

पुनरुक्तवदाभासालङ्कारः शब्दस्यापौनरुक्तयान्न शब्दालङ्कारो नवो-भयालङ्कारः, किन्त्वर्थपौनरुक्त्यादर्थाश्रितत्वादर्थालङ्काररूपः । आमुखावगतैव प्रतीतिः पुनरुक्तवदाभासालङ्कारबीजं न पार्यन्तिकी । श्रीकण्ठचरिते निम्ना-ङ्कितश्लोकत्रये सुबन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासस्य शोभा समुल्लसति—

'अहीनभुजगाधीशवपुर्वलयकङ्कणम् ।
शैलादिनन्दिचरितं क्षतकन्दर्पदर्पकम् ॥
वृषपुङ्गवलक्ष्माणं शिखिपावकलोचनम् ।
ससर्वमङ्गलं नौमि पार्वतीसखमीश्वरम् ॥
दारुणः काष्ठतो जातः भस्मभूतिकरः परः ।
रक्तशोणार्चिरुच्चण्डः पातु वः पावकः शिखी ॥'

श्रीकण्ठचरितमहाकाव्य एव तिङन्तापेक्षया पुनरुक्तवदाभासालङ्कारो यथा—

'भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥ इत्यत्र ।

अलङ्कारस्यास्य सार्थकानर्थक—सभङ्गाभङ्ग-शब्दनिष्ठत्वादिभिः प्रभेद-भूयस्त्वं भवति । अलङ्कारोऽयं संस्कृतवाचि प्रविरलविषय एव । अन्यासु भाषासु पुनरुक्तवदाभासत्वं न दृष्टचरम् । इत्थमयं काव्यालङ्कार ऐतिहासिकं महत्त्वं बिभ्रतु प्रकामं किन्तु वास्तविकं महत्त्वमस्य संदेहावहमेवेति कृत्वा शब्दालङ्कारप्रस्तावेऽस्याऽनिवार्यमान्यता न युक्तिमती । तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति, इतिन्यायो नात्रानुसर्त्तव्यः ।

शब्दपौनरुक्त्यं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं चेति द्विभेदभिन्नम् । संस्कृतकवयः स्वरपौनरुक्तयं नालङ्काररूप मन्वते । अत एव संस्कृतकाव्यालङ्कारशास्त्रकारा अपि स्वरपौनरुक्त्यस्याचारुत्वात् शब्दालङ्कारप्रस्तावादस्य स्वरपौनरुक्त्यस्य बहिष्कारं कृतवन्तः । अत एवा-लङ्कारसर्वस्वस्य विमर्षिण्यां राजानकजयरथेन निम्नाङ्कितं प्राकृतपद्यं स्वर-पौनरुक्तयप्रदर्शनाय समुदाहृत्य तत्र चारुत्वाभावान्नालङ्कारत्वमिति निर्णीतम्—

'इंदीवरम्मि इंदम्मि इंदआलम्मि इंदिअगणम्मि ।
इंदिंदिरम्मि ईदमि जोइण्णो सरिससंकप्पो ।।' इति ।

व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्ये द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्येऽनुप्रासभेदश्छेकानुप्रासनामाऽलङ्कारश्चिरन्तनसंप्रदायमनुरुन्धानेन राजानकरुय्यकेणैवं लक्षितः—

'संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रास' इति ।

द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियम इति कथ्यते । अत्र वर्णसाम्यं निरर्थकं भवितुमर्हति सार्थकं च । तदुदाहरणं यथा—

'किं नाम दर्दुर दुरध्यवसाय सायं
कायं निपीड्य निनदं कुरुषे रुषैव ।
एतानि केलिरसितानि सितच्छदाना–
माकर्ण्य कर्णमधुराणि न लाञ्छितोऽसि' ।। इत्यत्र ।

छेका इति विदग्धा उच्यन्ते । अयममि छेकानुप्रासः संस्कृतकाव्यालङ्कारभाण्डागारे क्वचित्कोणे सुरक्षितं निक्षेप्तुमर्हः । वृत्यनुप्रासेनाऽस्यैकाभिधानलक्षणः संकरः प्रायः सर्वत्र दृष्टचर इति वृत्त्यनुप्रासस्यैव शब्दोपस्कारसमग्रभरसहिष्णुत्वं मन्तव्यमिति ।

संख्यानियमे सति छेकानुप्रासोऽन्यथाऽर्थात् संख्यानियमाभावे तु वृत्त्यनुप्रास इति सुष्ठु लक्षितो राजानकरुय्यकेण 'अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रास' इति सूत्रमासूत्रयता । अत्र वृत्त्यनुप्रासे वृत्तिशब्दः रसविषयकव्यापारवाचकः । अतो रसविपयवती वर्णरचना वृत्तिरिति । सा च परुष-कोमल-मध्यमवर्णारब्धत्वात् त्रिधा भवति । तदुपलक्षितोऽनुप्रासो वृत्त्यनुप्रास इति । तदुदाहरणं यथा—

'आटोपेन पटीयसा यदपि सा वाणी कवेरामुखे
खेलन्ती प्रथते तथापि कुरुते नो मन्मनोरञ्जनम् ।
न स्याद्यावदमन्दसुन्दरगुणालङ्कारझंकारितः
सप्रस्यन्दिलसद्रसायनरसासारानुसारी रसः ।। इति ।

न केवलं संस्कृतभाषानिबद्धकाव्येष्वपि तु ग्रीकलैटिनफ्रेंचाङ्गलादिभाषान्तरनिबद्धेष्वपि काव्येषु वृत्त्यनुप्रासस्य रसभावावहत्वं काव्यशोभा-

वहत्वञ्च दृष्टचरमिति वृत्त्यनुप्रासस्य नैतिहासिकं महत्त्वं किन्तु वास्तविकं सार्वभौमं सार्वकालिकञ्च महत्त्वं स्वीकरणीयमेव ।

वस्तुतः सर्वमेतद् विचिन्त्यैव वक्रोक्तिजीवितकारः कुन्तकाचार्यः कविव्यापारवक्रत्वप्रकारेषु वर्णविन्यासवक्रत्वं साहित्यशोभाशालित्वेन सर्वप्रथमं परिगणयति । 'एतदेव वर्णविन्यासवक्रत्वं चिरन्तनेष्वनुप्रास इति प्रसिद्ध' मिति च संगिरति । वर्णविन्यासवक्रत्वस्य विशेषलक्षणञ्च स एवाचार्य एवमुपक्रमते (वक्रोक्तिजीविते द्वितीय-विन्यासे प्रथमकारिकायाम्)—

'एको द्वौ बहवो वर्णा बध्यमाना पुनः पुनः ।
स्वल्पान्तरास्त्रिधा सोक्ता वर्णविन्यासवक्रता ।। इति ।

तत्रैकव्यञ्जननिबन्धनवक्रत्वं यथा—

'धम्मिल्लो विनिवेशिताल्पकुसुमः सौन्दर्यधुर्यं स्मितं
विन्यासो वचसां विदग्धमधुरः कण्ठे कलः पञ्चमः ।
लीलामन्थरतारके च नयने यातं विलासालसं
कोऽप्येवं हरिणीदृशः स्मरशरापातावदातः क्रमः ।। इति ।

एवमेकस्य द्वयोर्बहूनां चोदाहरणं यथा—

भग्नैलावल्लरीकास्तरलितकदलीस्तम्बताम्बूलजम्बू—
जम्बीरास्तालीसरलतरलतालासिका यस्य जह्रुः ।
वेल्लत्कल्लोलहेलाविसकलनजडा, कूलकच्छेषु सिन्धोः
सेनासीमन्तिनीनामनवरतरताभ्यासतान्ति समीराः ।। इति ।

एतामेव वर्णविन्यासविच्छित्तिं वर्णवक्रतां वा काव्यौपयिकीं निर्देष्टुं स एव निम्नलिखितं नियमबन्धमपि निर्माति (वक्रोक्तिजीविते द्वितीयविन्यासे चतुर्थकारिकायाम्)—

'नातिनिर्बन्धविहिता नाप्यपेशलभूषिता ।
पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला ।। इति ।

कीदृशी वर्णविन्यासवक्रतेति—'नातिनिर्बन्धविहिता ,निर्बन्धशब्दोऽत्र व्यसनितायां वर्तते । तेनानिनिर्बन्धेन पुनः पुनरावर्तनव्यसनितया न विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः । व्यसनितया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतौचित्यपरिहाणेर्वाच्यवाचकयोः परस्परस्पर्द्धित्वलक्षणसाहित्यविरहः पर्यवस्यति । यथा—

'भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ।
अननुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते' । इत्यत्र ।

अत्र हि प्रतिभादारिद्र्यदैन्यादतिस्वल्पसुभाषितेन कविना वर्णसावर्ण्यमात्रमुदितम्, न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदस्तीति ।

'नाप्यपेशलभूषितेति— न चाप्यपेशलैरसुकुमारैरक्षरैरलङ्कृता । यथा—

'शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते—
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ।' इति ।

तदेवं कीदृशी तर्हि कर्तव्येत्याह—पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला । पूर्वमावृत्तानां पुनः पुनर्विरचितानां परित्यागेन प्रहाणेन नूतनानामभिनवानां वर्णानामावर्तनेन पुनः पुनः परिग्रहेण च तदेवमुभाभ्यां प्रकाराभ्यामुज्ज्वला भ्राजिष्णुः । यथा—

'एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते—
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ।। इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारसम्मतं वर्णविन्यासवैचित्र्यमिदंरूपं राजानकरुय्यकस्यापि सुतरामभिमतमिति तस्य वृत्त्यनुप्रासविषयकविवेचनेन प्रस्पष्टमेव प्रतिभाति ।

स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं 'यमक' मिति यमकालङ्कारोऽपि शब्दालङ्कारतयेष्यते काव्यलक्षणविधायिभिराचार्यैः । स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्ये क्वचिद् भिन्नार्थत्वम्, क्वचिदभिन्नार्थत्वम्, क्वचिदेकस्यानर्थकत्वमपरस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयं भवति । तत्र सार्थकत्वे यमकस्योदाहरणं यथा—

'यो यः पश्यति तन्नेत्रे रुचिरे वनजायते ।
तस्य तस्यान्यनेत्रेषु रुचिरेव न जायते ।। इति ।

अयमप्यलङ्कारः संस्कृतभाषानिबद्धेषु काव्येष्वेव दरीदृश्यते ।

ध्वनिदर्शनकृताऽऽनन्दवर्धनाचार्येण रसप्रबन्धेषु यमकालङ्कारनिबन्धनमुद्दिश्य यदुक्तं निम्नांङ्कितायां कारिकायाम् (ध्वन्यालोक २.१५)—

'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥'

'ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां प्रकाश्यमानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेनैतद् दर्श्यते काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नाऽलङ्कारान्तरवद्रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति । विप्रलम्भे विशेषत इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते । तस्मिन् द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ।'

तत्राजानकरुय्यकस्यापि सम्मतं स्पष्टतो शब्दतः उल्लेखाभावेऽपि ।

न केवलं यमकालङ्कारस्याऽपितु सर्वेषामलङ्काराणां बन्धविषये सर्वव्यापकः सिद्धान्त एवं प्रतिपादितो ध्वन्यालोककृता (ध्वन्यालोक २.१६)—

'रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥'

'निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्यालङ्कारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनावलंकारो मतः ।'

ध्वनिप्रस्थानानुसारं काव्योपस्कारसर्वस्वस्य सर्वस्याप्यलङ्कारजातस्य निबन्धने रुय्यकाचार्योऽपि ध्वनिकारमतमिदं सर्वात्मना स्वीकरोति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः कुन्तकाचार्यो यमकालङ्कारं वर्णविन्यासवक्रतारूपं मन्वानस्तत्प्रयोगं काव्येऽशोभावहमिति निगमयन्नाह—

'समानवर्णमन्यार्थं प्रसादि श्रुतिपेशलम् ।
औचित्ययुक्तमाद्यादिनियतस्थानशोभि यत् ॥
यमकं नाम सोऽप्यस्याः प्रकारः परिदृश्यते ।
स तु शोभान्तराभावादिह नाति प्रतन्यते ।'

'कोऽप्यस्याः (वर्णविन्यासासवक्रतायाः) प्रकारः परिदृश्यते । कोऽसा-

चित्याह-यमकं नाम । यमकमिति यस्य प्रसिद्धिः । तच्च कीदृशम् ?—समानवर्णम् समानाः सरूपाः सदृशश्रुतयो वर्णा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । एवमेकस्य द्वयोर्बहूनां सदृशश्रुतीनां व्यवहितमव्यवहितं वा यदुपनिबन्धनं तदेव यमकमित्युच्यते । तदेवमेकरूपे संस्थानद्वये सत्यपि अन्यार्थं भिन्नामिधेयम् । अन्यच्च कीदृशम् प्रसादि प्रसादगुणयुक्तं झगिति वाक्यसमर्पकम् । अकदर्थनाबोध्यमिति यावत् । अतिपेशलमित्येतदेव विशिष्यते । श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्र पेशलं रञ्जकम्, अकठोरशब्दविरचितम् । कीदृशम्—औचित्ययुक्तम् । औचित्यं वस्तुनः स्वभावोत्कर्षस्तेन युक्तं समन्वितम् । यत्र यमकोपनिबन्धनव्यसनित्वेनाप्यौचित्यमपरिम्लानमित्यर्थः । तदेव विशेषणान्तरेण विशिनष्टि–आद्यादि–नियतस्थानशोभि यत् । आदिरादिर्येषां ते तथोक्ताः प्रथममध्यान्तास्तान्येव नियतानि स्थानानि विशिष्टाः सन्निवेशास्तैः शोभते भ्राजते यत्तथोक्तम् ।…… …………स तु प्रकारः प्रोक्तलक्षणसम्पदुपेतोऽपि भवन् इह नातिप्रतन्यते ग्रन्थेऽस्मिन्नाति विस्तार्यते । कुतः शोभान्तराभावात् । स्थाननियमव्यतिरिक्तस्यान्यस्य शोभान्तरस्य छायान्तरस्याऽसंभवादित्यर्थः । अस्य च वर्णविन्यासवैचित्र्यव्यतिरेकेणान्यत् किञ्चिदपि जीवितान्तरं न परिदृश्यते ।

राजानकरुय्यकस्याप्येतद्विषये न वैमत्यमिति तत्कृतेनातिसंक्षिप्तेन यमकालङ्कारनिरूपणेन स्पष्टम् ।

शब्दार्थपौनरुक्त्यस्य प्ररूढत्वे यथावभासनविश्रान्तत्वे वा दोषापातात्, तात्पर्यभेदे सति दोषराहित्यात् लाटानुप्रासो नाम शब्दालङ्कारश्चिरन्तनालङ्कारकारप्रसिद्ध्या राजानकरुय्यकेणापि लक्षितः 'तात्पर्यभेदवत्तु लाटानुप्रास' इति सूत्रमारचयता । लाटानुप्रासस्तत्र भवति यत्र शब्दार्थयोः स्वरूपाभेदे सत्यपि तात्पर्यं भिद्यते । यथा प्राकृतगाथायां निम्नाङ्कितायाम्—

'ताला जाअंतिगुणा जाला दे सहिअएहिघेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुगाहिआइं होंति कमलाइं कमलाइं ।।'

अत्र एकः कमलशब्दः वाच्यपर्यवसितः अन्यश्च सौरभबन्धुरत्वाद्यनेकधर्मनिष्ठ इति तात्पर्यभेदः । अनुप्रासोऽयं लाट—विषयवर्तिकविजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रास इति संज्ञां लभते । इत्थमस्य नाम्नैवास्यैकदेशित्वं सामयिकत्वं च सिध्यति । अतो नास्य लाटानुप्रासस्य सार्वदेशिकत्वं सर्ववाङमयव्यापित्वं सार्वकालिकत्वञ्च स्वीकर्तुमलम् । अनुप्रासेनानेन रसप्रबन्धेपु काव्य-

प्रबन्धेषु न काचनातिशयरमणीयता समुल्लसन्ती दृष्टिपथमायाति।

इत्थमर्थपौनरुक्त्याश्रितं पुनरुक्तवदाभासमेकम् शब्दपौनरुक्त्याश्रिताः छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयमकालङ्कारास्त्रयः, शब्दार्थपौनरुक्त्याश्रितश्च लाटानुप्रास एक इति सर्वसंकलनया पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्काराः शब्दालङ्कारसंज्ञां लभन्ते। पञ्चस्वेतेषु वृत्त्यनुप्रास एवैको वस्तुतः सर्ववाङ्मयव्यापी सार्वभौमः सर्वसहृदयहृदयरञ्जकः समग्रवर्णसावर्ण्यभरसहिष्णुश्च शब्दालङ्कार इति निर्विवादम्।

पौनरुक्त्यस्य षष्ठोऽपि प्रकारः स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मकः चिरन्तनालङ्कारकारैः प्रतिपादितो यस्य **चित्रमिति** विचित्रमेव रूपानुसारि नाम प्राप्तप्रथम्। चित्रालङ्कारस्य शब्दालङ्कारत्वमौपचारिकम्। लिप्यक्षराणां मषीबिन्दुरूपाणां श्रूयमाणतासतत्त्ववर्णशब्दाभेद प्रतिपत्तेः। प्राचीनासु तत्तच्छब्दार्थच्छन्दोबन्धादिनैपुण्यप्रदर्शनपराणां कवीनां गोष्ठीषु चित्रालङ्काराः एकद्वित्र्यक्षरबन्ध–पद्मखड्गगोमूत्रिकासर्वतोभद्रादिबन्धविशेषाः जनिं लेभिर इत्यनुमातुं शक्यते। प्राचीनामिमां परम्परां परिरक्षद्भिः प्राचीनैः काव्यालङ्कारकारैरेतेषामपि बन्धानां शब्दालङ्कारत्वं प्रतिपन्नं प्रतिपादितञ्चेति नातितिरोहितम्। ध्वनिदर्शनकारैरानन्दवर्धनाचार्यैरेतेषां रसभावाभिव्यञ्जनानुपयोगित्वं चिन्तयित्वा सुकविकाव्येषु प्रयोगः प्रतिषिद्धः। तैश्चित्रं तु नीरसमिति घण्टाघोषेण क्रियमाणेऽपि चित्रविधाननिषेधे चित्रबन्धपरम्परां प्रदर्शयितुकामैरालङ्कारिकैश्चित्रस्य शब्दालङ्कारत्वं स्व-स्वग्रन्थेषु प्रतिपादितम्। इमामेव पुरातनीं कविपरम्परां प्रकाशयितुं राजानकरुय्यकेणापि चित्रालंङ्कारोऽयं स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मको लक्षितोऽलङ्कारसर्वस्वे। किन्तु 'रसविषयो व्यापारो वृत्तिः। तद्वतीं पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः। सा च परुषकोमलमध्यमवर्णारब्धत्वात् त्रिधा। तदुपलक्षितोऽयमनुप्रासः' इत्यादिप्रतिपादनपुरस्सरं यद्वृत्त्यनुप्रासो निरूप्यते राजानकरुय्यकेण ततः वृत्त्यनुप्रासस्यैव शब्दालङ्कारेषु वस्तुतः समग्रशब्दसौष्ठवभरसामर्थ्यं स्थूणानिखननन्यायेन समर्थितं भवतीति।

—०—